ԱՐՏԱՇԵՍ Ա ԱՐՔԱՅԻ ԱՐՏԱՄԱՏ ՔԱՂԱՔԸ՝ ԸՍՏ ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ «ԱՐԾՐՈՒՆՅԱՑ ՏԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ»

ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ Հ.Զ.

Հայոց արքա Արտաշես Ա-ի (Ք.ա. 189-160 թթ.), որպես ժամանակի քաղաքական և ռազմական խոշորագույն գործիչներից մեկի[1] մասին եղած տեղեկությունները բավականին նշանակալից են: Նրա մասին բազմաթիվ հիշատակություններ են թողել անտիկ հեղինակներ Ստրաբոնը, Պլուտարքոսը, Պոլիբիոսը, Դիոդորոս Սիցիլացին, Ապպիանոսը, Պորփյուրը և Հիերոնիմոսը: Հատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ առկա Արտաշես թագավորի պատմությունը: Աղբյուրների այս շարքում ուրույն տեղ է զբաղեցնում X դ. հեղինակ Թովմա Արծրունու «Արծրունյաց տան պատմություն» աշխատությունը, որի «Արտաշեսի թագավորելը Հայաստանում» գլուխն ամբողջությամբ նվիրված է հայոց արքայի՝ Վանա լճի ափին իրագործած բարենորոգումներին: Այդ գլխում տեղ են գտել նոր Արտամատ արքայական քաղաքի հիմնադրման և կառուցման մասին պատմական բազմաթիվ տվյալներ և փաստեր: Դրանց քննությունը թույլ է տալիս լրացուցիչ լույս սփռել հելլենիստական Հայաստանի պատմության ու մշակույթի բազում խնդիրների վրա:

Արտաշեսի և նրա հիմնած քաղաքի մասին Թովմա Արծրունու պատմությունը տարբեր գրավոր աղբյուրներից, բանավոր զրույցներից վերցված բազմազան տվյալների մի բարդ հյուսվածք է: Բացառված չէ, որ շատ գրավոր տվյալներ պատմիչը լրացրել է սեփական դիտարկումներով, քանի որ X դարում Վանա լճի ափին դեռևս պահպանվել էին բազմաթիվ հնագույն հուշարձանների ավերակներ. «...շուրջ զբերդանման ապարանօքն՝ պարսպէ զբլուրն շուրջանակի յապառաժուտ տաշելոց քարանց, քա-

[1] **Саркисян Г.Х.** Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин, М., 1960, с. 32, **Polyb.** XXV, 2.

ղաք ամենալից զհովիտն ամրացուցանելով: Իսկ ի վերայ բղխեալ աղբիւրն, դարձեալ պարսպէ զքարաբլուրն ի պահպանութն ջրոյն ամրագունիւք շինուածքովք և շէն մարմարգարիտ զքարաբլուրն յօրինէ պարսպաւոր անկասկածելիս անմատչելի ձեռաց պատերազմողաց, հեշտալիր առ զգուշութիւնն յօրինեալ՝ ի խորագոյնս ծովուն զպարիսպ յօրինեալ կազմէ: Գտանէ և ի վերագոյն լերինն անդր ի հարաւոյ կողմանէն աղբիւր սակաւաբուղխ, որոյ ջրմուղ կազմեալ ածեալ հասուցանէ ի մեջ հովտին: Իսկ ըստ բաւականութեան աչաց տեսութեանց դաշտավայրին ի մուտս կոյս, և առ եզերբ ծովուն պարսպաւորս յօրինէ զգոգն՝ լնուլ այգեստան տնկախիտ պատրաստութեամբ ականախիտ վայելչութեամբ: Իսկ ի մէջ երեքարմատեան գոգաձև հովտին փոքու, որ երից բլրոցն խոնարհի՝ շինէ աշտարակ բարձրաբերձ փորուածոյ միջոցաւ, և ի վերայ նորա կանգնէ զԱստղկեան պատկերն, և ի մօտ նորա զտուն գանձու պաշտպանութեան կռոցն. կարգէ և յօրինէ ի նմա փողոցս վաճառոց ամենալիցս և բավականս:

Եւ իբրև կատարեաց զյօրինուած շինութեան քաղաքին և անմատչելի անկասկածելի զամրոցն պատրաստեաց՝ կոչեաց զանուն ամրոցին *Զարդ,* այսինքն պայծառութիւն ի վերայ պայծառայարդար շինուածոյն: Եւ ածեալ զտիկինն Սաթինիկ զբօսնուլ յաշնանային յեղանակս յամարաստուն գեղեցկաշէն յապարանս զարդարեալ բերդին: Իսկ զանուն քաղաքին կոչեցին Արտամատ, որ թարգմանեալ ստուգաբանի Արտաշէսի ձեռակերտ, կամ թէ՝ Արտաշէսի եկք, զի ըստ Պարսիկ ձայնի Մատ՝ Եկք թարգմանի…»[2]: Թովմա Արծրունու նկարագրած Արտամատը մեր առջև ներկայանում է որպես տիպիկ հելլենիստական արքայական քաղաք՝ կենտրոնական իշխանության հենարան և Արտաշեսի լայն բարեփոխումների մի մաս:

Հելլենիստական Հայաստանի քաղաքաշինության հիմնական գծերն ու առանձնահատկությունները: Ուրարտական պետության անկումից հետո, Ք.ա. VI-IV դդ. Աքեմենյանների տիրապետության օրոք, ուրարտական քաղաքներից և բնակավայրերից շատերը կորցրեցին իրենց նշանակությունը և ամայացան: Շարունակում էին գործել միայն մի քանի, դեռևս ուրարտական շրջանում հիմնված խոշոր վարչակրոնական կենտ-

[2] **Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ** Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1917, էջ 97-98:

րոններ, ինչպիսիք էին Արմավիրը, Էրեբունին և Տուշպա-Վանը[3]: Հայաստանի հելլենիստական քաղաքների գերակշռող մասը, բազմաթիվ առաջավորասիական քաղաքների նման, հիմնվում և զարգանում էր ավելի վաղ՝ գլխավորապես ուրարտական ժամանակաշրջանի մեծ ու փոքր քաղաքների, ամրոցների և բնակավայրերի տեղում:

Քաղաքաշինության նոր վերելք է սկսվում Ք.ա. III-II դդ.՝ Երվանդունիների արքայատոհմի կառավարման ժամանակ: Հին վարչական կենտրոնների հետ միասին ստեղծվում է նոր քաղաքների ցանց՝ Երվանդաշատը, Երվանդակերտը, Երվանդավանը, Բագավանը: Ծոփք-Կոմմագենեի հայկական թագավորության տարածքում Եփրատ գետի երկայնքով ծաղկում են մի շարք մեծ և փոքր քաղաքներ՝ Արշամաշատը, Սամոսատը, Արկաթիոկերտը[4]: Նախկին ուրարտական քաղաքների պես, որոնք կրում էին արքայական անուններ (Մենուախինիլի, Արգիշտիխինիլի, Ռուսախինիլի), նոր քաղաքներից շատերը նույնպես ստանում էին հիմնադիր արքայի անունը: Նոր քաղաքների շինարարության մեջ, հելլենիստական քաղաքաշինական և ճարտարապետական սկզբունքների հետ մեկտեղ լավագույնս օգտագործվում էին հին, մասնավորապես, ուրարտական ավանդույթները: Տեղական, հին արևելյան և արդեն ձևավորված հելլենիստական ավանդույթների փոխազդեցությունն ու միահյուսումը Հայաստանի նոր քաղաքային կենտրոններին հաղորդում էր յուրահատուկ, անկրկնելի կոլորիտ և կերպարանք: Ցավոք, հայկական հելլենիստական քաղաքների մեծ մասը հնագիտորեն դեռ ուսումնասիրված չէ: Այդ բացը վերջին տասնամյակներին լրացվում է երկու խոշոր մայրաքաղաքների՝ Արմավիրի և Արտաշատի պեղումներից ձեռք բերված նյութերով: Անտիկ դարաշրջանում ուրարտական կառույցների օգտագործման և վերակառուցման շերտագրական պատկերը բավականին լավ ամրագրված է հին Հայաստանի առաջին մայրաքաղաք Արմավիրում՝ նախկին ուրարտական Արգիշտիխի-

[3] **Тирацян Г.А.** К вопросу о городах Армении доэллинистического времени (VI-IV вв. до н.э.) (Древний Восток, Е., 1973, с. 95-96).

[4] **Манандян Я.А.** О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н.э.-XV в. н.э.), Е., 1954, с. 30, **Еремян С.Т.** Развитие городов и городской жизни в древней Армении, М., 1953, с. 3, **Саркисян Г.Х.**, նշվ. աշխ., էջ 11:

նիլիում[5]: Հետաքրքիր տվյալներ են ստացվել Արտաշատի միջնաբերդի պեղումներից ուրարտական կառույցների օգտագործման մասին մ.թ.ա. II-I դդ. կառուցապատման մեջ[6]: Դրանցից պարզ է դառնում, որ մինչև Արտաշատի հիմնումը, նրա միջնաբերդի, հավանաբար, նաև քաղաքային թաղամասերի տարածքում, եղել է ավելի վաղ շրջանի քաղաքային բնակավայր:

Ծոփքի մայրաքաղաք Արշամաշատի (Ք.ա. III դ.) պեղումները Արածանի գետի ափին, բացահայտեցին հնագույն՝ խեթական և ուրարտական դարաշրջանների հնագիտական նյութ[7]:

Ուրարտական և հետագա փուլերի քաղաքաշինության միջև գոյություն ունեցող ժառանգական կապի վերաբերյալ հետաքրքիր տվյալներ են ընձեռում նաև տեղանունները: Միջնադարյան աղբյուրների Վանա լճի հյուսիսային ափին գտնվող Աղիովիտի Զարիշատ քաղաքը համապատասխանում է ուրարտական արձանագրությունների Ալի տաճարական տարածքին, որը տեղայնացվում է ներկայիս Երիշատ գյուղի տարածքում[8]:

Հայտնի է, որ Արտաշես Ա-ն հիմնել է ինը նոր քաղաքներ և համաձայն հելլենիստական ավանդույթի, տվել նրանց դինաստիական արքաների անուններ: Դրանցից հինգը կրում էին Արտաշեսի հոր՝ Զարեհի անունը: Երկու Զարիշատը հիմնվել էին Աղիովիտ և Վանանդ գավառներում, երեք Զարեհավանը՝ Վասպուրական նահանգում, Բագրևանդ և Արշարունիք գավառներում: Այս հինգ քաղաքները շղթայաբար ձգվում էին Ուրմիո լճից մինչև Վանանդ՝ Մեծ Հայքի հարավային սահմանները կապե-

---

[5] **Аракелян Б.Н.** О некоторых результатах археологического изучения древнего Армавира [Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1969, N 4, էջ 157-174], **Тирацян Г.А.** Культура древней Армении (VI в. до н.э.- III в. н.э.), Е., 1988, с. 77-78:

[6] **Խաչատրյան Ժ.,** Հայաստանի անտիկ շրջանի պաշտպանական կառույցները (ՊԲՀ, 1987, N 4, էջ 162-163), **Khachatrian Z.D.** Artaxata. Capitale dell'Armenia antica (II sec. A.C.- IVD.C.). "Al piedi dell'Ararat. Artaxata e l'Armenia ellenistico-romana", Torino, 1998, pp. 103-104, figs. 3, 4, 11:

[7] **Тирацян Г.А.** Новые археологические материалы послеурартского времени на территории Западной Армении (Турция) и их место в истории дрвнеармянской культуры, Древний Восток, Е., 1976, **Манандян Я.А.,** նշվ. աշխ., էջ 30, **Keban Project 1969** Activities, Ankara, 1971, **Keban Project 1970** Activities, Ankara, 1972 (Middle East Technical University Keban Project Publications) (Series 1, N 2, 3, pp. 43-46, 77-78), **Cohen G.M.** The Hellenistic Settlements in the East from Armenia and Mesopotamia to Bactria and India, Berkley and Los Angeles, 2013, p. 45.

[8] **Երեմյան U.S.,** Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Ե., 1963, էջ 52:

լով հյուսիսայինի հետ[9]: Մնացած չորս քաղաքները կրում էին Արտաշեսի անունը: Դրանցից ամենանշանավորը՝ Հայաստանի նոր մայրաքաղաք Արտաշատը գտնվում էր թագավորական տիրույթում՝ Արարատյան դաշտավայրի սրտում: Ստրաբոնի հիշատակած երկու ավելի փոքր քաղաքներ Արքսատան և Ազարան կառուցվել էին Ատրպատականի սահմանին մոտ վայրում[10]: Չորրորդ՝ Արտաշեսի անունը կրող Արտամատ քաղաքը տեղակայված էր Վանա լճի հարավային ափին, ներկայիս Արտամետ գյուղի տարածքում: Այստեղ եռանկյունաձև ժայռոտ բլրակի վրա երևում են միջնաբերդի ավերակներ, տարբեր հին կառույցներ և պարիսպների մնացորդներ, գտնվել են նաև ուրարտական սեպագիր արձանագրություններ[11]:

Քաղաքի տեղավայրի ընտրությունը և անվանակոչությունը: Արտաշեսի՝ Վասպուրական վերադառնալու մասին Թովմա Արծրունին հաղորդում է հետևյալը. «Եւ զհետ մտեալ Երուանդայ խոյզ և խնդիր լինել Արտաշէսի. Իսկ Սմբատ առեալ զԱրտաշէս գայ բնակէ ի բարձրավանդակ լերինն Վարագ: Իսկ Երուանդայ հետազօտեալ գայ բնակի առ ստորոտով լերինն ի գլուխս Տոսպ գաւառի, և կոչէ զտեղին Երուանդականս... Նոյն ժամայն առեալ Սմբատայ զԱրտաշէս գայ անցանէ ի լեռնէն. և թափառական զվէմս ապաստան արարեալ յանկարծագոյն տեղիս դարանի ի փոքր վիմամէջս ի կարկառս հովտաձևս հանդէպ հարաւոյ քաղաքաբերդին Վանի, մօտ յայն տեղի, յորում բղխէ աղբիւրաբար առ ստորոտով բլրակի միոյ, մօտ յեզր ծովուն, յորմէ շնչէ օդք բարեխառն, զովացուցանէ զտապ խորշակի ամարայնոյ՝ յարեգակնակէզն լինելոյ...»[12]:

Թովմայի տվյալ վկայությունը հայոց պատմագրության մեջ միակն է Երվանդական բնակավայրի մասին: Երվանդականը՝ Երվանդունի արքայական տոհմի բնօրրանը և նստավայրը, համընկնում էր Վան քաղաքի և

---

[9] **Саркисян Г.Х.,** նշվ. աշխ., էջ 43:

[10] **Strabo,** XIV, 14, 3, 6, **Մանանդյան Հ.,** Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, Ե., 1977, էջ 124:

[11] **Էփրիկեան Ս.,** Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, Վենետիկ, 1903, էջ 326, **Տեր-Ավետիսյան Ս.,** Ուրարտական թագավոր Մենուաս Առաջինի կառուցած Շամիրամի ջրանցքը (Տեղեկագիր ՍՍՌՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական ֆիլիալի, 1941, N 3-4, էջ 39), **Հակոբյան Թ.Խ.**, **Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Բարսեղյան Հ.Խ.**, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (այսուհետև՝ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան), հ. Ա, Ե., 1986, էջ 490-491:

[12] **Թովմա վարդապետ Արծրունի,** էջ 93-95:

նրա շրջակա Տոսպ (ուր. Տուշպա) գավառի ու նրան հարող Հայոց ձորին և առնչվում է այդ հարստության ամենասկզբնական փուլի հետ[13]: Երվանդունիների հայրենական կալվածքի սրտում Արտաշեսը կառուցում է մի քաղաք, որին տալիս է խորհրդանշական մի անուն՝ «Արտաշեսը եկավ»: Այս միջոցառումով նոր Արտաշեսյան արքայատոհմի հիմնադիրը ազդարարում և հիմնավորում է իր կապը Երվանդյանների հետ և հաստատում իր իշխանության օրինականությունը, քանի որ, ինչպես հայտնի է, Արտաշեսը արյունակցական կապ չուներ իր նախորդի՝ Երվանդի հետ[14]: Երվանդին սպանելուց հետո էլ Արտաշեսը նրան արժանացնում է պատիվների և կառուցում մահարձան[15]: Այս քայլով նա ևս մեկ անգամ ազդարարում իր կապը նախորդ դինաստիայի հետ[16]:

Արտաշեսի կառուցած Արտամատ քաղաքը տեղադրված էր ժամանակակից Արտամետ գյուղի և նրա շրջակա տարածքում, որը բոլոր ժամանակներում հայտնի էր իր խաղողի և մրգատու այգիներով: Այս տարածքները ոռոգվում էին Մենուա թագավորի կառուցած ջրանցքով[17]: Պատահական չէ, որ իր ամառանոց-նստավայրի համար Արտաշեսն ընտրում այս վայրը, որն իր գալստյան ժամանակ արդեն ծածկված էր ծաղկուն դաստակերտներով. «…առաջի տեսնելով զկապուտակ ծիրանափայլ դաշ-

---

[13] **Երեմյան Ս.,** Երվանդունիների հայկական պետությունը (Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, Ե., 1971, էջ 437-438):

[14] **Strabo,** XI, 14, 15: Այժմ հայագիտության մեջ ամրապնդված է այն կարծիքը, որ Արտաշեսը մայրական գծով սերում էր Երվանդունիներից (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 521):

[15] **Մովսիսի Խորենացւոյ** Պատմութիւն Հայոց, բնագիրը և ներածութիւնը՝ Մ. Աբեղեանի և Ն. Յարությունեանի, Տփղիս, 1913, II, ԽԶ:

[16] **Margaryan H.** The Titles of King Artashes I according to the Aramaic Inscriptions on Boundary stones (Aramazd. Armenian Journal of Near Eastern Studies, v. I, N 1-2, 2017, pp. 221-237).

[17] Արտամետի և նրա շրջակայքի ուրարտական կառույցների վերաբերյալ ավելի մանրամասն տե՛ս **Բաղալյան Մ.,** Մենուա և Թարիրիա-Արտաշես և Սաթենիկ. Որոշ դիտարկումներ Թովմա Արծրունու հիշատակած Աստղիկ աստվածուհու աշտարակի վերաբերյալ: «Կղզյակ որ մեզ ետուր արև…» (Մխիթարյանների միաբանության հիմնադրման 300-ամյակին նվիրված հոբելյանական գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2017, էջ 88-112): Արտամետի և նրա շրջակայքի տարածքում ուրարտական կառույցների առատությունը, ինչպես նաև որոշ այլ տվյալներ թույլ են տալիս հեղինակին եզրակացնելու, որ Թովմա Արծրունու հիշատակած Արտաշես արքայի իրականացրած շինարարական աշխատանքները ուրարտական Մենուա թագավորի գործունեության արձագանքն են՝ ներառված Արտաշեսի կերպարի մեջ:

տաձև ծովն. դաստակերտս մեծամեծս շուրջ զեզերբն անտառախիտ ծառովք և գինեբեր որթովք և զանազան պտղովք»:

Ըստ Ս. Երեմյանի, Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում այս տարածքը համընկնում էր Taririahinili վայրին[18], իսկ Արտաշեսյանների օրոք՝ Աշխարհացույցի «Արտաշիսյան որ է Արտաւանեան գավառ»-ին, Վասպուրական նահանգի 27-րդ գավառին՝ 150 կմ^2 տարածքով: Ս. Երեմյանի կարծիքով, ներկայիս *Արտամետ* տեղանվան հիմքում ընկած է *Արտեմիս* (հայկ. Անահիտ) անունը: Նա կապ է տեսնում հելլենիստական քաղաքի այս անվան և կանացի աստվածության պաշտամունքի կենտրոն Թարիրիահինիլի տաճարական երկրի միջև[19]: *Արտամետ* տեղանվան՝ Ս. Երեմյանի մեկնաբանությունը, հավանաբար, հիմնված է Հ. Լինչի, Հ.Ղ. Ինճիճյանի և նրանց հետևող Հ. Հյուբշմանի ստուգաբանության վրա, որոնք այն բխեցնում են *Արտիմեդ, Արտամիտ* ձևերից[20]: Սակայն ժամանակակից *Արտամետ* տեղանունը լիովին համահունչ է պարսկերեն *Արտամատին*: Բացի այդ, «Աշխարհացույցում» հիշատակված *Արտաշիսյան ավանը* պահլավերեն *Արտ-ա-մատի* հայերեն տարբերակն է: Ըստ Դ. Մըք-Քենզիի, *amat* մասնիկը ծագում է միջին պարսկերեն *amadan*՝ *գալ* բառից[21]: Համեմատության համար կարելի է մեջ բերել Խորենացու վկայած *Մարմետ* անունը, որը ստացավ Երվանդակերտը քաղաքը Արտաշեսի հրամանով՝ Երվանդ արքայի անունը վերացնելու նպատակով: Այս անունը Խորենացին ստուգաբանում է «*Մար ամատ - մարը եկավ*»[22]:

Քաղաքի կառուցվածքն ու գլխավոր շինությունները: Ա. Արքայական պալատ: Արտաշեսը ժայռի վրա կառուցում է արքայական նստավայր.» զքարաբլուրն ապարանս արքայանիստ աշնանայինս, պայծառայարդարս, գեղեցկայարմար պարսպաւորս»[23], պալատական մի համալիր, որը բաղկացած էր մի քանի դղյակ-ապարանքներից (*զբերդանման ապարանօք)* և շրջապատված էր բազալտաշար պարսպով (*յապառաժուտ տա-*

---

[18] Այստեղ, Կատեպանց գյուղի տարածքում գտնվել է Մենուայի արձանագրությունը իր դստերը կամ կնոջը նվիրված խաղողուտի հիմնադրման մասին (տե՛ս **Пиотровский Б.Б.** Ванское царство, М., 1959, с.143-144):

[19] **Երեմյան Ս.Տ.**, նշվ. աշխ., էջ 41:

[20] **Հիւբշման Հ.,** Հին հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա, 1907, էջ 212-213:

[21] **MacKenzi D.N.** A Concise Pahlavi Dictionary, London, 1971, p. 7.

[22] **Մովսէս Խորենացի,** II, ԽԶ:

[23] **Թովմա վարդապետ Արծրունի,** էջ 93:

շելոց քարանց): Ժայռի ստորոտում տարածվող հովտում արքան կառուցում է բուն քաղաքը՝ կանոնավոր ուղիղ փողոցներով, որոնց երկայնքով տեղակայված էին առևտրական շարքերը (*յորինէ ի նմա փողոցս ամենալիցս և բավականս)*: Քաղաքային թաղամասերը Արտաշեսը սահմանագծում է Վանա լճի ափամերձ գոտու երկայնքով ձգվող գյուղատնտեսական, այգեգործական տարածքով, որն իր հերթին անջատված էր պարսպով: Այս դաստակերտներից ստացվող եկամուտը պատկանում էր թագավորին և նրա մերձավորներին[24]: Այս վայրը, շնորհիվ իր բարեխառն կլիմայի, ընտրվել էր որպես հարմար վայր նոր ամառանոց-նստավայր կառուցելու համար՝ նախատեսված թագավորական ընտանիքի և Սաթենիկ թագուհու համար: Թովմա Արծրունու նկարագրությունն իր բովանդակությամբ և ոճով հիշեցնում է՝ Տրդատ Ա թագավորի՝ իր քույր Խոսրովիդուխտի համար Գառնու ամրոցում ամառանոց-նստավայր կառուցելու մասին Խորենացու «Պատմության» դրվագը[25]:

Բ. Ջրամատակարարում: Ըստ Թովմա Արծրունու, Արտաշես արքան, մանկության և պատանեկության տարիներին, ստիպված լինելով փախչել իր հակառակորդ Երվանդի հետապնդումներից, իր դայակ Սմբատի հետ ապրում էր Վանա բերդի մերձակայքում, որի ստորոտում կար աղբյուր. «…հանդեպ հարաւոյ քաղաքաբերդին Վանի, մօտ յայն տեղի, յորում բղխէ աղբիւրաբար առ ստորոտով բլրակի միոյ, մօտ եզրն ծովուն»: Կարելի է ենթադրել, որ ջրի այդ առատ հոսքը ապահովում էր Մենուայի ջրանցքը, որը ոռոգման և խմելու ջուր էր մատակարարում Վան քաղաքին և նրա շրջակայքին, այդ թվում նաև Արտամետի ու նրա այգիներին[26]: Ուստի պատահական չէ, որ Արտաշեսը ընտրում է այս վայրը՝ քաղաքը ջրով սնելու

---

[24] **Սարգսյան Գ.,** Քաղաքը հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանում (Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 655-663), **Саркисян Г.Х.** О двух значениях термина “дастакерт” в ранних армянских источниках (Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран, М., 1967): Հետաքրքրական է, որ Արտամատի կառուցվածքը շատ է հիշեցնում Մովսես Խորենացու՝ Երվանդ Վերջինի կողմից Երվանդաշատ մայրաքաղաքից ոչ հեռու հիմնած Երվանդակերտ նոր դաստակերտի նկարագրությունը [տե՛ս **Մովսէս Խորենացի,** II, ՀԹ, **Առաքելյան Բ.Ն.,** Որտեղ են գտնվել Երվանդաշատ և Երվանդակերտ քաղաքները (ՊԲՀ, 1965, N 3, էջ 83-93), **Тер-Мартиросов Ф.** Ервандашат (Անտառ Ծննդոց), Ե., 2015, էջ 33-55]:

[25] **Մովսէս Խորենացի,** II, ԽԲ:

[26] Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 360; Մենուայի ջրանցքը այժմ էլ անցնում է Արտամետի կենտրոնական մասով և ոռոգում նրա այգիները (տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. Ա, էջ 490-491):

համար: Նա բարեկարգում է Արտամատի մոտով անցնող հին ջրանցքի հատվածը, որից դուրս է բերում ևս մեկ ճյուղ: Այս կարևոր ռազմավարական օբյեկտի պաշտպանության նպատակով նա ջրանցքը ամրացնում է մարմարյա (*մարմարգարիտ)* աշտարակներով՝ հելլենիստական ճարտարապետության ոճով: Ջրանցքի պաշտպանության համար դրա պաշտպանական համակարգի գիծը հասցնում է մինչև լճի առափնյա մաս և հատակը: Նման խոշոր ջրամատակարար համալիր էին կազմում Արտաշեսի նախորդի՝ Երվանդ արքայի կառուցած ժայռափոր ջրամբարները՝ Երվանդաշատի պարիսպների մոտ[27]:

Արտաշեսը կառուցում է նաև մեկ այլ ջրագիծ (*ջրմուղ կազմեալ*)՝ քաղաքային թաղամասերի և շրջակա այգեգործական գոտին ջրով ապահովելու համար, որի սնող ակունքն էր բլրի հարավային կողմով հոսող *«աղբիւր սակաւաբուղխ»-ը*[28]:

Արտամատ արքունի քաղաքի միջնաբերդը՝ իր պալատական համալիրով և մարմարապատ աղբյուրով՝ շրջապատված էր մրգատու այգիներով, ծաղկանոց-բուրաստաններով: Այն կարելի է բնորոշել որպես դեռևս աքեմենյան դարաշրջանից հայտնի արքայական պարադիս՝ ամառային նստավայր[29]: Այդպիսի մի արքայական պարադիս էր Երվանդաշատ մայրաքաղաքից հյուսիս գտնվող պարիսպներով ամրացված «Ծննդոց» անտառը, որը տնկել էր Երվանդ Վերջինը[30]: Նման կառուցվածք ուներ, հավանաբար, Տիգրանակերտի պարիսպներից դուրս գտնվող Տիգրան Բ-ի

---

[27] **Մովսէս Խորենացի,** II, ԼԹ, **Аракелян Б.Н.** Заметки о водоснабжении и банях городов древней Армении (ՀՍՍՀ ԳԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1979, N 10, էջ 86):

[28] Բացառված չէ, որ դա ներկայիս Շամիրամագետն է, որը հոսում է Արտամետ գյուղի մոտով: Նրանից դուրս բերված ջրագիծը Արծրունին անվանում է *ջրմուղ կազմեալ*, որը, հավանաբար, առանձին կավե խողովակներից բաղկացած ջրագիծ էր: Կավե խողովակաշարի հետքեր հայտնաբերվել են, օրինակ՝ Արտաշատի հյուսիսային մատույցներում [տե՛ս **Khachatrian Z.D.** Artaxata. Capitale dell'Armenia antica (II sec. A.C.-IVD.C.), p. 106, fig. 15]:

[29] **Тирацян Г.А.** Возникновение древнеармянского государства (ՊԲՀ, 1966, N 4, էջ 85), **Тирацян Г.А.** Некоторые аспекты внутренней организации армянской сатрапии (ՊԲՀ, 1972, N 2, էջ 99-116), **Кошеленко Г.А, Акопян А.** Градостроительство Армении и градостроительство Парфии, Е., 1978, с. 7.

[30] **Մովսէս Խորենացի,** II, ԽՍ, **Тер-Мартиросов Ф.И.,** նշվ. աշխ., էջ 41-42:

պալատը՝ այգիներով, պուրակներով, աղբյուրներով, լճակներով և որսատեղիներով[31]:

Գ. Տաճար և գանձատուն: Ըստ Թովմա Արծրունու նկարագրության, քաղաքի գլխավոր կառույցներից էր բարձր ժայռափոր աշտարակաձև պատվանդանի վրա կանգնած Աստղիկ դիցուհու մոնումենտալ արձանը: Նրա շուրջը ձևավորվել էր տարբեր շինություններից բաղկացած ճարտարապետական համալիր, որի մեջ էր մտնում նաև գանձատունը, որի գործառույթներից էր, ըստ Թ. Արծրունու, դիցուհու կուռքի պաշտպանությունը: *Ձիրուն գանձու* բառակապակցությունը իր կազմությամբ և իմաստով համապատասխանում է արդեն սելևկյան ժամանակաշրջանում հայտնի *γαζοφυλάκειον*-ին՝ զինված պահակախումբ ունեցող թագավորական գանձարաններին[32], որոնք կառուցվում էին ամրացված վայրերում[33]: Այնտեղ հավաքվում էին ենթակա տարածքներից, այդ թվում նաև տաճարական համայնքներից գանձվող հարկերը[34]: Ստրաբոնը վկայում է, որ Արտաշատ քաղաքից ոչ հեռու գտնվում էր Տիգրանի և Արտավազդի ամրացված գանձատունը *οὐ πολυ δάπωθεν της πόλέώς ἐστι τά Τιγράνου καί Ἀραούασδου γαζοφυλακια...*[35]:

Արտամատ քաղաքի, նրա շրջակայքի, ինչպես նաև բուն տաճարապատկան տարածքների բնակչությունից գանձվող հարկերը կուտակվում էին գանձատանը, որը, բացի ռազմական պաշտպանությունից, օգտվում էր նաև Աստղիկի տաճարի հովանավորությունից: Թովմայի վկայությունը կուռքի պաշտպանության ներքո գտնվող գանձատան մասին, հավանաբար, արտացոլում է Հին Արևելքում, հետագայում հելլենիստական երկրներում լայնորեն տարածված ασυλία-ի՝ անձի կամ մարդկային կոլեկտիվի գույքի և իրավունքների անձեռնմխելիության և ապաստանի՝ սրբազան

---

[31] **Appiani** Mithridatica, 83. **Саркисян Г.Х.,** նշվ. աշխ., էջ 23-24:

[32] **Бикерман Э.** Государство Селевкидов, М., 1985, с. 119: Այս անվանումը իր մեջ պահպանել էր պարսկերենից ուղիղ փոխառնված «gandz»-ը և կազմվել հին հունարեն φύλαξ՝ պահակակետ, կայազոր բառի կցումով (տե՛ս **Дворецкий И.Х.** Древнегреческо-русский словарь, т. 2, М., 1958, с. 1751):

[33] Բացառված չէ, որ Աստղիկի արձանի ժայռափոր աշտարակաձև պատվանդանի ներսում կարող էին լինել օժանդակ նշանակության տարբեր սենյակներ՝ գանձատան և շրջակա տարածքը սպասարկելու համար:

[34] **Периханян А.Г.** Храмовые объединения Малой Азии и Армении, М., 1959, с. 157 և հաջորդ:

[35] **Strabo,** XI, 14, 6.

տարածքի կողմից իրականացվող հովանավորության ավանդույթի կողմերից մեկը: Առաջավորասիական բոլոր խոշոր սրբավայրերը օժտված էին այդ իրավական իմունիտետով: Այդ արտոնությունը տաճարներին հելլենիստական երկրներում տալիս էր բացառապես թագավորը[36]: Թերևս հովանավորության և պաշտպանության իրավունքը Աստղիկի տաճարին տրված էր Արտաշեսի կողմից՝ արքայական գանձատան պաշտպանությունը առավել ապահովելու նպատակով:

Հելլենիստական Հայաստանի բոլոր հնագույն պաշտամունքային խոշոր կենտրոնները և տաճարները՝ Աշտիշատը, Եկեղիքը, Անի-Կամախը և Անգեղ–տունը[37], թերևս, ունեին պետությունից կիսանկախ կարգավիճակ և իրենք էին տնօրինում գանձարաններում կուտակված հարստությունները[38]: Արտաշեսի անցկացրած կրոնական բարեփոխումների և կենտրոնացված իշխանության ամրապնդման շնորհիվ իրադրությունը փոխվում է: Սահմանափակվում են քրմական դասի և նրա առաջնորդների իրավունքները: Արտաշեսը Հելլադայից Հայաստան է բերում Հերակլեսի, Արտեմիսի և Ապոլոնի արձանները և ցանկանում տեղադրել Արմավիրի հինավուրց կենտրոնում՝ արքայական նախնիների կողքին: Սակայն հնագույն Վահունի տոհմի քրմապետները, Արտաշեսի անսպասելի մահվան լուրը լսելով և արհամարհելով արքայի կամքը, Հերակլեսի պղնձաձույլ ոսկեզօծ արձանը համարելով իրենց նախնի Վահագնի պատկերը, այն կանգնեցնում են սեփական տաճարական տիրույթ Աշտիշատում: Արտաշեսի որդի Տիգրան Ա-ն Վահունիներին զրկում է քրմությունից և գյուղը «յարքունիս» գրավում[39]:

---

[36] **Rigsby K.J.** Asylia: Territorial Inviolability in the Hellenistic World, Berkeley and Los Angeles, 1997; **Бикерман Э.,** նշվ. աշխ., 139: Ըստ Ստրաբոնի, փոքրասիական Դափնե քաղաքում կար մի բնակավայր՝ մեծ, ստվերախիտ ծառերով, որտեղ գտնվում էր Ապոլոնի և Արտեմիսի սրբարանը: Այս սրբազան տարածքը օգտվում էր նշված հովանավորության իրավունքից (**Strabo,** XVI, 2, 6): Օժտված չէ՞ին արդյոք այդպիսի արտոնությամբ Արմավիրի Արեգի և Լուսնի տաճարը և դրան կից Սոսիների պուրակը, որտեղ Արտաշեսը կանգնեցրեց Արևմուտքից որպես ավար բերված Արտեմիսի և Ապոլոնի արձանները (տե՛ս **Մովսէս Խորենացի,** II, ԺԲ):

[37] **Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց,** Թիֆլիս, 1914, 22, 786, 790, 809, **Փաւստոս Բիւզանդ,** Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1832, IV, 24, **Հովհան Մամիկոնյան,** Տարոնի պատմությունը, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Վ. Վարդանյանի, Ե., 1989, էջ 36:

[38] **Периханян А.Г.,** նշվ. աշխ., էջ 9, 82 և հաջորդ:

[39] **Մովսէս Խորենացի,** II, ԺԲ, ԺԴ:

Թովմա Արծրունին վկայում է նաև Արտաշեսի իշխանության յոթերորդ տարում (Ք.ա. 167 թ.) Մեծ Հայքի Կորճայք նահանգի Փոքր Աղբակ գավառում Հերակլես և Դիոնիսոս աստվածների տաճարների կառուցման մասին՝ նպատակ ունենալով շենացնելու այդ տարածքները[40]: Այդ մեհյանները կառուցվեցին լեռնային և սակավ բնակեցված վայրերում, որոնք, ըստ միջնադարյան աղբյուրների, բնակեցված էին մարերով[41]: Կրոնական բարեփոխումների մաս կազմող այս տաճարների կառուցումը երկրի ծայրամասային հատվածներում ընդգրկված էր Արտաշեսի երկրի միավորման ծրագրի մեջ, նպաստում էր տարբեր էթնիկ խմբերի միաձուլմանը և միասնական պետականության ստեղծմանը, ինչի շնորհիվ «բոլորը միալեզու եղան»[42]:

Դ. Աստղիկի արձանը Զարդ ամրոցում: Դիցուհու պաշտամունքի ակունքները Վանա լճի շրջակայքում: *Աստղիկ*-ը միակ, զուտ հայկական ծագում ունեցող մեզ հայտնի պաշտամունքային անվանումն է: Այն հնագույն տեղական աստվածուհու անվան հայերեն թարգմանությունն է, որն արտացոլում է նրա պաշտամունքի բովանդակությունն ու գործառույթները: Նրա անվան հիմքում ընկած է հնդեվրոպական *haster-աստղ* արմատը, որն իր զուգահեռներն է գտնում աքքադական Իշտարի, փյունիկյան Աստարտեի հետ[43]: Հելլենիստական դարաշրջանում «Աստղիկ» անունն արտացոլում էր Անահիտ գերագույն աստվածուհու հատկանիշներից մեկը: *Աստղիկ*-ի ժողովրդական *Լուսաստղ* տարբերակը Արուսյակ-Վենեռա մոլորակի անվանումներից է, որը նաև սիրիական Աստարտե-Դերկետոյի խորհրդանիշն էր[44]: Պահլավերենում *Ard* նշանակում է աստվածուհի. դրանով նշում էին յուրաքանչյուր ամսվա 25-րդ օրը[45]:

Թովմա Արծրունին հատուկ բացատրություն է տալիս կարծես թե հասկանալի հայերեն *զարդ* բառին. «պայծառութիւն ի վերայ պայծառայարդար շինուածոյն»: Հայերեն *զարդ-ի* հիմքում ընկած է *արդ* տարբեր

---

[40] **Թովմա վարդապետ Արծրունի,** էջ 101:

[41] **Մանանդյան Հ.,** Պատմաաշխարհագրական հետազոտություններ, Ե., 1945, էջ 53:

[42] **Strabo,** XI, 14, 5.

[43] **Ջահուկյան Գ.,** Լեզվական նոր տվյալներ հայոց նախաքրիստոնեական կրոնի և հավատալիքների մասին (ՊԲՀ, 1992, N 1, էջ 17-18):

[44] **Աբեղյան Մ.,** Վիշապներ կոչված կոթողները իբրև Աստղիկ-Դերկետո դիցուհու արձաններ (Երկեր, հ. Ե, Ե., 1975, էջ 157):

[45] **MacKenzi D.N.,** նշվ. աշխ., էջ 11:

իմաստ պարունակող արմատը, որը *զ* նախածանցով նշանակում է *զարդ, գեղեցկություն, նախշ* և այլն[46]: «Արդ» արմատը ընկած է ուրարտական այն աստվածուհիների անունների հիմքում, որոնք կապված էին գիշերային լուսատուների հետ, ինչպես, օրինակ՝ *Արդի, Սարդի, Ծինուարդի*: Բ. Պիոտրովսկին նշում է, որ ուրարտական Սարդի աստվածուհու խորհրդանիշն էր Վեներա մոլորակը, իսկ *Ծինուարդիին* համապատասխանում էր աքքադական Իշտարը, որի նշանն էր ութթևանի աստղը[47]: Ուրարտական լուսնի և երկնային լուսատուների *Շելարդի* (Մելարդի) արական աստվածների անվան հիմքում նույնպես դրված է նույն՝ *արդ* արմատը: Ուրարտուի գլխավոր պաշտամունքային կենտրոն Մուսասիրը Խալդի աստծո տաճարով կրում էր Արդինի անվանումը, որում արտացոլված է նրա կապը Յուպիտեր մոլորակի միջև[48]: Այսպիսով, կարելի է որոշակի առնչություն տեսնել «զարդ»-պայծառություն անվան հիմքում ընկած *արդ* արմատի և ուրարտական *վաղորդյան աստղ* և Վեներա մոլորակը խորհրդանշող անունների միջև: Պատահական չէ, որ Արտաշեսը Աստղիկի արձանը կանգնեցնում է հնագույն Թարիրիախինիլի սրբազան տարածքում՝ այն կապելով ուրարտական Թարիրիայի կամ նրա հովանավոր երկնային լուսատու աստվածուհի Սարդիի հետ:

Հայագիտության մեջ լայնորեն շրջանառվել են Մովսես Խորենացու և Ագաթանգեղոսի հիշատակությունները Արտաշես Ա-ի և Տիգրան Բ-ի կողմից Զևսի, Հերակլեսի, Բարշամինի, Հեփեստոսի, Աթենասի, Արտեմիսի, Ապոլոնի, Աֆրոդիտեի արձանները Արևմուտքից Հայաստան բերելու մասին, որոնք կանգնեցվում էին հայոց մեհյաններում՝ տեղական աստվածների արձանների կողքի[49]: Այս հիշատակությունները վկայում են Արտաշեսի կրոնական բարեփոխումների մասին՝ ուղղված համապետական պաշտոնական հելլենիստական դիցարանի ստեղծմանը: Կասկածից վեր է, որ Արտաշեսի՝ Արևմուտքից բերված հելլենիստական աստվածների արձանների նշված շարքի մեջ կար նաև Աստղիկինը: Դժբախտաբար, պատմիչը որևէ տեղեկություն չի տալիս դրա արտաքին տեսքի և պատկերագրական գծերի վերաբերյալ: Սակայն աստվածուհու պատկերագրական

---

[46] **Աճառյան Հ.,** Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Ե., 1971, էջ 307:

[47] **Пиотровский Б.Б.,** նշվ. աշխ., էջ 226:

[48] **Հմայակյան Ս.,** Վանի թագավորության պետական կրոնը, Ե., 1990, էջ 36-37:

[49] **Առաքելյան Բ.,** Ակնարկներ հին Հայաստանի արվեստի պատմության, Ե., 1976, էջ 18-20:

առանձնահատկությունների մասին կարելի է որոշ հետևություններ անել՝ անդրադառնալով նրա պաշտամունքային բովանդակությանը վերաբերող տարբեր տվյալներին: Մովսես Խորենացին և Ագաթանգեղոսը հայտնում են, որ Աստղիկը՝ որպես գեղեցկության և սիրո աստվածուհի, հելլենիստական դարաշրջանում համադրվում էր Աֆրոդիտեի հետ: Նրա արձանը, որը Արտաշեսը բերել էր Արևմուտքից, դրվել էր Տարոնի Աշտիշատի բագինում, Աֆրոդիտեի սիրեցյալ Վահագնի կողքին: Այն կոչվում էր «սենեակ Վահագնի»[50]:

Աստղիկը, հավանաբար, իր մեջ էր ներառել նաև հունական արշալույսի աստվածուհի Էոսի գծերը, որը արևի աստված Հելիոսի և լուսնի աստվածուհի Սելենեի քույրն էր: Վաղ առավոտյան Էոսը կառքի վրա նստած դուրս էր գալիս օվկիանոսից: Հոմերոսը նրան անվանում է «ροδοδάκτυλος» այսինքն՝ «վարդամատն», որի հագին է զաֆրանագույն (կարմրադեղին, ծիրանի) պեպլոսը[51]: Անվանումը բացատրվում հետևյալ կերպ. արևաածագից առաջ երկնքի վրա հայտնվում են կենտրոնից ճառագայթող վարդագույն գոտիներ, որոնք հիշեցնում են ձեռքերի մատներ: Հատկանշական է, որ հայկական ավանդույթում և ժողովրդական հավատալիքներում Աստղիկը հայտնի է «վարդամատն» և «ոսկեձեղի» (ոսկեձեռն) հոմանիշներով: Թովմա Արծրունին Զարդ ամրոցը նկարագրելիս օգտագործում է վաղ արշալույսի հետ զուգորդվող բնորոշումներ՝ «...ընդդէմ ծիծաղելով ծովուն ի հիւսիսի նայեցուածով, արեգակնային ի վերայ խաղալով ճառագայթաձիգ ճերմականացն, յելս և ի մուտս ձկան իմն թուելով ի վերայ մկանաց ալեացն խաղալով»:

Աստղիկին նվիրված հայկական Վարդավառ տոնին ժողովուրդը ջուր էր ցողում իրար վրա՝ ի հիշատակ ջրի և խոնավության հովանավորուհու: Հունական աստվածուհի Էոսը, լաց լինելով իր զոհված որդի Մեմնոնի համար, առատ արցունքներ՝ վաղորդյան ցող է թափում երկրի վրա[52]: Աստղիկը գիշերը լողանալով Եփրատ գետում՝ Էոսի պես դուրս է ելնում ջրից, որպեսզի առավոտյան շողա երկնքում: «Ոսկեգահ» Էոսի պես, որն ապրում էր բարձր երկնքում, նա նույնպես ուներ «գահեր», այսինքն՝

[50] **Ագաթանգեղոս,** 809, **Մովսէս Խորենացի,** II, ԺԲ, ԺԴ:

[51] **Homer,** The Odissey, XXIII, 244 (with an English Translation by Myrray A.T. in two volumes, London, 1919).

[52] **Hesiod.** Theogony 373-378 (The Homeric Hymnes and Homerica with an English Translation by Hugh C.E.-W., London, 1914).

սրբարաններ բարձր լեռներում: Նրա «գահերից» մեկը գտնվում էր Պաղատ լեռան վրա, Անձևյաց գավառում: Նրա անունով էին կոչվում շատ լեռներ և բլուրներ, օրինակ, Աստղաբերդը՝ Հաշտյանք գավառում[53]:

Աստղիկ-Աֆրոդիտեի գլխավոր բագինը Աշտիշատի տաճարում էր՝ Վահագնի բագինի կողքին, նա, ըստ Խորենացու և Ագաթանգեղոսի, Վահագն-Հերակլեսի տարփածուն էր: Սակայն հունական Աֆրոդիտեն երբեք չի եղել Հերակլեսի սիրեցյալը, այլ ռազմի աստված Արեսի սիրեցյալն էր: Հայկական Վահագնը համադրվում էր ոչ միայն Հերակլեսին, այլ նաև Արեսին, ինչը վկայված է Կոմմագենեի Նեմրուդ-դաղի սրբարանում[54]: Աստղիկի հայտնվելը Վահագնի կողքին կարելի է բացատրել նաև Աստղիկի և Էոսի կերպարների որոշ գծերի համադրումով: Էոսը, ըստ առասպելի, մի քանի անգամ հանդիպել է Արեսին, Աֆրոդիտեի սիրեցյալին, ինչի համար սա պատժում է Էոսին և նրա մեջ սերմանում տարփանք մահկանացու երիտասարդների նկատմամբ, որի հետևանքով էլ Էոսը հետապնդում և առևանգում է երիտասարդներին: Հայկական միջնադարյան ձոներից մեկում կա այսպիսի մի բնութագրական տող. «Աստղիկ զբոզութիւն առեալ փախչէր առ նմանիս իւր»[55]: Նա արձագանք է գտնում է հունական Էոսի, ինչպես նաև հինարևելյան մարմնական սիրո աստվածությունների մեջ, որոնք ունեին աստեղային կերպավորում:

Թովմա Արծրունու՝ Աստղիկի արձանի կարճ նկարագրությունը թույլ չի տալիս որևէ կոնկրետ եզրակացություն անել նրա արտաքին տեսքի վերաբերյալ: Սակայն կասկածից վեր է, որ դա մոնումենտալ չափեր ունեցող, ժայռափոր, բարձր, ատամնավոր աշտարակի վրա տեղադրված, հելլենիստական ոճի արձան էր, որը տեսանելի էր հեռվից. այն հանդես է գալիս որպես քաղաքի խորհրդանիշ:

---

[53] **Սրվանձտյանց Գ.,** Երկեր, հ. Ա, Ե., 1978, էջ 71:

[54] **Humann K. und Puchstein O.** Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Textband, Berlin, 1890, S. 232-352, **Waldmann H.** Der kommagenische Mazdaismus (Istanbuller Mitteilungen 1991, № 37, S. 33-38, 197-204), **Սարգսյան Գ.Խ.,** Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Ե., 1966, էջ 28-34:

[55] **Ալիշան Ղ.,** Հայոց հին հավատը կամ հեթանոսական կրոնը, Ե., 2002, էջ 144-145:

ГОРОД ЦАРЯ АРТАШЕСА I АРТАМАТ СОГЛАСНО “ИСТОРИИ ДОМА АРЦРУНИ” ТОВМЫ АРЦРУНИ

МАРГАРЯН А.З.

Резюме

В труде “История дома Арцруни” (VII и VIII главы Первой книги) автора X в. Товмы Арцруни приведен ряд достоверных исторических фактов, относящихся к периоду правления царя Арташеса I (189-160 гг. до н.э.) и основания нового царского города Артамат на южном берегу оз. Ван. Подробный анализ соответствующего фрагмента текста «Истории» в контексте ряда исторических, археологических, топографических, лингвистических, мифологических и иных данных дает возможность выявить круг вопросов и осветить ряд фактов, связанных с предпосылками основания нового эллинистического города, его локализацией, названием, структурой и главными постройками коммунально-бытового, административного и культового характера.

THE CITY OF ARTASHES I ARTAMAT, ACCORDING TO “THE HISTORY OF THE HOUSE OF ARTSRUNI” BY TOVMA ARTSRUNI

H. MARGARYAN

Abstract

In the work “The History of the House of Artsruni” by Tovma Artsruni a number of historical events and facts related to the years of the reign of King Artashes I (189-160 BC) are mentioned. The data presented in the VII and VIII chapters of the First Book of “History” concerning the foundation of the new royal city of Artamat, characterize it as a city of purely Hellenistic type. The analysis of the relevant fragment of text within the context of historical, archaeological, topographical, linguistic, mythological and other data, made it possible to reveal a range of certain issues and facts related to the prerequisites for founding the city in this place, to its name, structure and the main buildings of communal-household, administrative and cult nature.